

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ'નો દસ્તાવેજ આલેખ જયંત કોઠારી

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઈ. સ. ૧૯૩૮-૩૯નાં ઇક્કર વિસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો પંડિત બેન્નરદાસ દોશીએ 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ' એ વિષય પર ૧૯૪૦માં આપ્યાં અને એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તક રૂપે ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયાં.^૧ આ વ્યાખ્યાનો એની પદ્ધતિ અને એનાં ફેટલાંક પ્રતિપાદનોને કારણે નોંધપાત્ર બને છે.

કુલ પાંચ વ્યાખ્યાનોમાંથી, મુખ્ય વિષયના 'આમુખ' તરીકે યોજાયેલું 'પહેલું' વ્યાખ્યાન ૨૧૮ પાનાં સુધી વિસ્તરે છે અને ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરાનો વીગતે પરિચય આપવા તાકે છે. બાકીનાં ચાર વ્યાખ્યાનોમાં અનુક્રમે ૧૨મા-૧૩મા, ૧૪મા-૧૫મા, ૧૬મા-૧૭મા અને ૧૮મા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ ૪૪૬ પાનાંમાં રજૂ થયું છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં સૌ પ્રથમ શબ્દસ્વરૂપ, ધ્વનિઓ, ભાષાસ્વરૂપ, ભાષાભેદ વગેરે વિષયોનું પ્રાચીન મતાનુસારી નિરૂપણ થયું છે. પ્રાચીન પરંપરાના દોહન તરીકે એ અવસ્ય ઉપયોગી છે પણ આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાને આ વિષયોમાં જે ફેટલીક મૂળગામી વિચારણા કરી છે એનાથી સાવ અસ્પૃશ્ રહીને થયેલું નિરૂપણ આજે એકાંગી લાગે અને એ દષ્ટિએ થયેલા ભાષાવિશ્લેષણને ફેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ તરે એમાં નવાઈ નથી.

આ પછી પંડિતજીએ વૈદિક, લૌકિક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પ્રાકૃતભેદો, અપભ્રંશ-આ બધાંનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કર્યું છે અને એમના પરસ્પરના સંબંધ અંગે ફેટલોક જીહાપોહ કર્યો છે. એમાં એમની એક મહત્ત્વની સ્થાપના તે વૈદિક સાથે પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ હોવા વિશેની છે, જે એમણે ખૂબ વીગતે ચર્ચી છે. સંસ્કૃત (એટલે લૌકિક સંસ્કૃત)ને એ નાની બહેન અને પ્રાકૃતને મોટી બહેન ગણાવે છે અને સંસ્કૃત પર પડેલા પ્રાકૃતના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે. એથી જ એ 'તદ્ભવ' અને 'સંસ્કૃતયોનિ' એ શબ્દોનું અનૌચિત્ય પણ દર્શાવે છે. પંડિતજી, અલબત્ત, પ્રાકૃત ભાષામાંથી સંસ્કૃત આવી છે એવા રાજશેખરના મતનો પણ વિરોધ કરે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને બહેનો ગણાવનાર આ મત પણ ન સ્વીકારી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પંડિતજીનું આ ભાષાદર્શન અત્યંત સ્પષ્ટ છે અને ભારપૂર્વક મુકાયેલું છે પણ એ સાધાર છે અને એકાંગી થઈ જવાના જોખમમાંથી જોગરી ગયેલું છે. પંડિતજીએ પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસનો આગ્રહ વ્યક્ત કર્યો છે તે ભારતીય-આર્ય ભાષાના વિકાસમાં પ્રાકૃતનું જે મહત્ત્વભર્યું સ્થાન એમણે દર્શાવ્યું છે તે જોતાં પૂરેપૂરો ઉચિત લાગે છે.

પંડિતજીએ અપભ્રંશનો સંબંધ પણ આદિમ પ્રાકૃત સાથે જોડ્યો છે તથા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભ્રંશને પણ ત્રીજી બહેન ગણાવી છે. પ્રાકૃતની જેમ અપભ્રંશના મૂળને છેક પ્રાચીનકાળમાં લઈ જવાનું ફેટલુંક ઉચિત ગણાય એ પ્રશ્ન છે, પણ એ દ્વારા લોકભાષાનું સાતત્ય તો સૂચવાય છે. પંડિતજી 'અપભ્રંશ' શબ્દના સામાન્ય અર્થ અને વિશેષ અર્થનો ભેદ કરે છે તથા પ્રાદેશિક અપભ્રંશો હોવાનું સ્વીકારે છે પણ એમની વચ્ચે નજીવો ફરક હોવાનું જણાવે છે.

૧. 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ' (બારમા સૈકાથી અઠારમા સૈકા સુધી), અધ્યાપક બેન્નરદાસ જીવરાજ દોશી, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, ૧૯૪૩.

અપભ્રંશને ગુજરાતીની માતા, વ્યાપક પ્રાકૃત ને મોટી માસી ને સંસ્કૃતને નાની માસી તથા વૈદિક યુગના આદિમ પ્રાકૃતને માતામહી ગણાવી પંડિતજી ગુજરાતીમાં એ માતામહીનો વારસો પણ શોધી બતાવે છે. આમાં ઘણું સ્થાને આકસ્મિકતાનો આશ્રય લેવાઈ ગયો હોય એવું જણાય છે.

પંડિતજીની એક અત્યંત વિલક્ષણ ને વિવાદાસ્પદ સ્થાપના તે ગુજરાતી ભાષાના આરંભ વિશેની છે. એ હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં ઊગતી ગુજરાતીની પ્રક્રિયા જોવા આગળ અટકતા નથી, હેમચંદ્રને ગુજરાતીના પાણિનિ અને સાહિત્યિક ગુજરાતીના વાલ્મીકિ - આઘ કવિ કહેવા સુધી પહોંચે છે અને પછીથી ૧૨મા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસમાં અભયદેવ, વાદિદેવસૂરિ, હેમચંદ્ર વગેરેની કૃતિઓને સમાવી લે છે. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી દર્શાવે છે^૨ તેમ સંયુક્ત વ્યંજનના ઋજુભાવના ભેદક લક્ષણને અવગણી ઉક્ત અપભ્રંશ કૃતિઓને ગુજરાતી ઠરાવી દેવાઈ છે, તે ઉપરાંત પંડિતજી પોતાની કોઈ તાર્કિક કે સ્થિર ભૂમિકા ઊભી કરી શક્યા નથી. અભયદેવસૂરિના સ્તોત્ર વિશે તેઓ કહે છે કે “ચનાર ગુજરાતી, ચનાવાનું સ્થળ ગુજરાતનું એક ગામ એ જોતાં સ્તોત્રની ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવાય.” જાણે ભાષાકીય લાક્ષણિકતાઓ અપ્રસ્તુત હોય! ઉક્ત કૃતિઓનાં ને વ્યાકરણગત લક્ષણો પંડિતજીએ તારવ્યાં છે એ બહુધા અપભ્રંશનાં જ છે અને પંડિતજી પોતે એમાં હેમચંદ્ર ને (ઊગતી ગુજરાતીનું!) વ્યાકરણ લખ્યું છે તેના નિયમોથી, સાધારણ ઉચ્ચારણભેદ સિવાય કોઈ ભેદ જોતા નથી.

૧૩મા સૈકાના ‘જંબૂચરિય’ની ભાષાને ઊગતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં કુમાર ગુજરાતી કહેવી જોઈએ એમ પંડિતજી નોંધે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે એમાં અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની ભાષા જોવા મળે છે. ‘ઉપસંહાર’માં પંડિતજીનાં વાક્યો વધારે ઘોતક છે:

“બારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતની જેવો છે.”

“તેરમા સૈકાની ભાષામાં પ્રાકૃતપણું ઓછું દેખાય છે.” પંડિતજીએ આ વિધાનોને સંગત રહીને જ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ભાષાવિકાસનું ચિત્ર આલેખ્યું હોત તો ?

ખીજથી પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં પંડિતજીએ ૧૨માથી ૧૮મા સૈકા સુધીનું ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનું ને ચિત્ર આપ્યું છે તે એની પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ ખૂબ ધ્યાનપાત્ર છે. એમણે દરેક સૈકાની નમૂનારૂપ ફેટલીક કૃતિઓ કે કૃતિ-અંશો લીધા છે અને એમાંથી ભાષાસામગ્રી લઈ પોતાનું વિશ્લેષણ પ્રસ્તુત કર્યું છે - શબ્દભંડોળ નોંધ્યું છે, વ્યાકરણી રૂપોનો પરિચય કરાવ્યો છે અને ફેટલીક વ્યુત્પત્તિચર્ચાઓ પણ કરી છે. ભાષાવિકાસનો આ જાતનો પ્રયોગમૂલક અભ્યાસ હજુ સુધી આપણે ત્યાં વિરલ છે, એ રીતે એનું વિશિષ્ટ મૂલ્ય છે.

બધાં વ્યાખ્યાનોમાં પંડિતજી અનેક શબ્દો અને શબ્દધટકોનાં મૂળ દર્શાવતા રહ્યા છે. પંડિતજીએ પોતે એક વખત અક્ષરસામ્યથી દોરવાત્રા સામે ચેતવણી આપી છે (પૃ. ૨૫૧) છતાં પોતે એમાંથી સાવ બચી શક્યા છે એવું નથી. ધ્વનિશાસ્ત્રના સ્થાપિત થઈ ચૂકેલા સામાન્ય નિયમો અને ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં એમની પૂર્વે થયેલા કામનો પંડિતજીએ સામાન્ય રીતે લાભ લીધેલો જણાતો નથી, તેથી વ્યુત્પત્તિને નામે શબ્દોની સમાન્તરતાએ નોંધવા જેવું જ બહુધા થયું છે. ઘણે ઠેકાણે તો પંડિતજી પોતે અટકળની ભૂમિકાએ છે એ એમણે સૂચવેલી વૈકલ્પિક

વ્યુત્પત્તિઓ પરથી સમજાય છે. એ પોતે ચોક્કસ વ્યુત્પત્તિ આપે છે કે અમુક વ્યુત્પત્તિ તરફ પક્ષપાત બતાવે છે સારે એને માટે ધ્વનિશાસ્ત્રના સ્વીકૃત નિયમોનો કે વ્યાકરણી હકીકતોનો ભાગ્યે જ આધાર હોય છે. થોડા ઉદાહરણો જોવાથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે :

‘કરવાનું’ની વ્યુત્પત્તિ પંડિતજી ‘તવ્યતીય’ અને ‘તણુ’ને આધારે સૂચવે છે અને પહેલી યુક્તિને સંગત ગણે છે પણ ‘કરવાનું’ એ ‘કરવું’નું ‘-ન-’ પ્રત્યય લાગીને થયેલું વિસ્તરણ છે એ તરફ એમનું લક્ષ ગયું નથી.

ગુજરાતીનો ભાવવાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય વૈદિક ‘તાતિ’માંથી અને ગુજરાતીનો પરિભાષવાચક ‘ના’ (‘રૂપિયાનો પગાર’ વગેરેમાં) વૈદિક ‘ઈન્’ માંથી હોવાનો તર્ક પંડિતજી કરે છે, જે સ્વીકારવા માટે ભાગ્યે જ કશો આધાર છે. ગુજરાતીના ‘-ન-’ પ્રત્યયની વ્યાપકતા પંડિતજીએ બરાબર વિચારી હોત તો એને ‘ઈન્’માંથી ઘટાવવાનો વિચાર એ ન જ કરત. ગુજરાતીમાં વૈદિકનો વારસો બતાવવાનો ઉત્સાહ એમને આવી કેટલીક વ્યુત્પત્તિઓ તરફ ખેંચી ગયો લાગે છે.

‘નાતકું’ની વ્યુત્પત્તિ ‘જ્ઞાતિ’ ઉપરથી સૂચવી પાઠવીપમાં પંડિતજી એની ‘જ્ઞાત્યન્તરમ્’ સાથેની સમાનતા નિર્દેશે છે અને પાછા ‘જ્ઞાતિ-છતર’નો સંભવ પણ નોંધે છે! પંડિતજી પાસે સાર્વત્રિક ધ્વનિનિયમોની ભૂમિકા હોત તો એ સહેલાઈથી સીધા ‘જ્ઞાત્યન્તરમ્’ પર જ સ્થિર થઈ શક્યા હોત.

‘ગમાર’ શબ્દ ફારસી ‘ગુમરાહ’નું રૂપાંતર લાગે છે એમ કહ્યા પછી પંડિતજી હેમચન્દ્રે નોંધેલા ‘ગુમ્મ’ ધાતુ અને ‘ગ્રામ્યાચાર’ પરથી પણ એની વ્યુત્પત્તિ સૂચવે છે વારે વારે પ્રગટ થતી આ જાતની અનિર્ણયાત્મકતા ભાષાવિકાસના ધોરી માર્ગોને પ્રકાશિત કરવાનું કામ ભાગ્યે જ કરી શકે.

છતાં વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તે જુદી જુદી ભૂમિકાની ઘણી ભાષાસામગ્રીનું અહીં સંનિધાન થયું છે. ભાષાસંશોધકો એને કાચી સામગ્રી તરીકે જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકે.

પંડિતજીએ ઘણા અભ્યાસપૂર્વક આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કર્યાં છે અને પોતાની સર્વ જાણકારી કામે લગાડી છે. એમના નિરૂપણમાં ઘણી વિશદતા અને સઘોગમ્યતા છે, વૈદિકથી માંડી ગુજરાતી સુધીની પ્રચુર ભાષાસામગ્રી એમણે કામમાં લીધી છે અને પ્રયોગમૂલક અભ્યાસની એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો એમણે આશ્રય લીધો છે. આમ છતાં વિષય પર જોઈએ તેવો પ્રકાશ પડતો ન લાગતો હોય તો એનાં કેટલાક કારણો છે. એમણે, ડૉ. ભાયાણીએ કહ્યું છે, તેમ આધુનિક મૌલિક પૂર્વ-કાર્યથી લગભગ નિરપેક્ષ રહીને વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે, પોતે જેમનો આધાર લીધો છે તે ચાર્ક, નિરુક્ત, હેમચન્દ્રાદિની સામગ્રીને ચકાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી તથા માહિતી નોંધવાનો અને સમાન્તરતાઓ નિર્દેશવાનો શ્રમ લીધો છે તેટલો નિયમો કે વલણો તારવવાનો લીધો નથી. એથી જ ઉપસંહારના પ્રકરણમાં થોડા વ્યાપક પ્રકારનાં તારણો ઉપરાંત કંઈ નક્કર એ આપી શક્યા નથી. આમ છતાં પંડિતજીએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના અભ્યાસની એક દિશા ખોલી આપી છે, જે હજુ અઝી ખેડાયેલી નથી. પંડિતજીનું આ પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાયો.